

De Romeinse opgravingen op het terrein van het voormalig St.-Jozefpensionaat te Woerden.

door prof. dr. J.E. Bogaers en
dr. J.K. Haalebos

In de winter 1977-1978 is het St.-Jozefpensionaat, dat gelegen was op een terrein dat begrensd wordt door de Groenendaal, de Havenstraat en de Meulmansweg, geheel gesloopt. Hierdoor kwam een stuk grond ter grootte van ongeveer 50 x 60 m beschikbaar voor archeologisch onderzoek. Het was te verwachten dat de rivier de Linschoten in de Romeinse tijd in de omgeving van het pensionaat is uitgelopen in de Oude Rijn. Waarnemingen die gedaan zijn in 1954 bij de aanleg van funderingspijlers voor de voormalige kapel van het St.-Jozefpensionaat, en in 1976-1977 tijdens een proefopgraving, in een naburige tuin verricht door leden van de Stichting Hollandse Historische Vereniging, hadden bovendien duidelijk gemaakt dat hier aanzienlijke hoeveelheden zand en klei zijn afgezet en dat er op grote diepte Romeinse scherven voorkomen. Dit aardewerk dateert over het algemeen uit de 2de en 3de eeuw, dus uit wat latere tijd dan de vondsten die in de afgelopen jaren zijn gedaan tijdens opgravingen aan de Kruittorenweg.

Dank zij de welwillende medewerking van Pan Eurohome b.v. en de gemeente Woerden was het mogelijk dat op 30 januari 1978 te beginnen met een onderzoek, dat - met een onderbreking wegens vorst - geduurd heeft tot en met 20 april 1978. Spoedig bleek dat alleen in de zuidelijke hoek van het terrein, tegen de Groenendaal en het 18de-eeuwse Arsenaal, sporen uit de Romeinse tijd aanwezig waren. Hier werden oeverversterkingen aangetroffen langs de dichtgeslibde bedding van een rivier, die van oost naar west heeft gestroomd, naar het zich laat aanzien de Rijn. Deze heeft ca. 80 m ten zuiden van de in 1961 gedempte bedding gestroomd. De noordelijke oever van de rivier in de Romeinse tijd kon niet worden vastgesteld, evenmin als de zuidelijke oever uit de (vroeg) middeleeuwen. Waarschijnlijk heeft de Rijn zich voor de eerste omvangrijke bewoning in de na-Romeinse tijd al zo ver in noordelijke richting verplaatst dat zijn loop in de middeleeuwen niet sterk is afgeweken van die in onze tijd.

In de Romeinse oeverversterkingen kunnen drie fasen worden onderscheiden. De oudste kade is aangelegd met behulp van zware gekloofde boomstammen. Vervolgens zijn er twee andere gebouwd van ronde, aangepunte palen met een doorsnede van 10-20 cm. Deze laatste zijn op verscheidene plaatsen door de rivier ondermijnd en daardoor scheef gezakt. Een groot gedeelte van de jongste schoeiing is zelfs geheel omgevallen en gedeeltelijk weggeslagen. De overgebleven palen lagen horizontaal met de punt landwaarts gericht. Loodrecht op de richting van de kaden stonden enkele rijen van wijd uit elkaar geplaatste palen; deze hebben vermoedelijk deel uitgemaakt van lange steigers. Op één plaats waren ook bijbehorende planken bewaard gebleven. In het profiel was goed te zien dat dit plankier voorover in de rivier is gevallen. Wegens het snel toestromende water kon de onderkant van de lagen uit de Romeinse tijd vrijwel nergens bereikt worden.

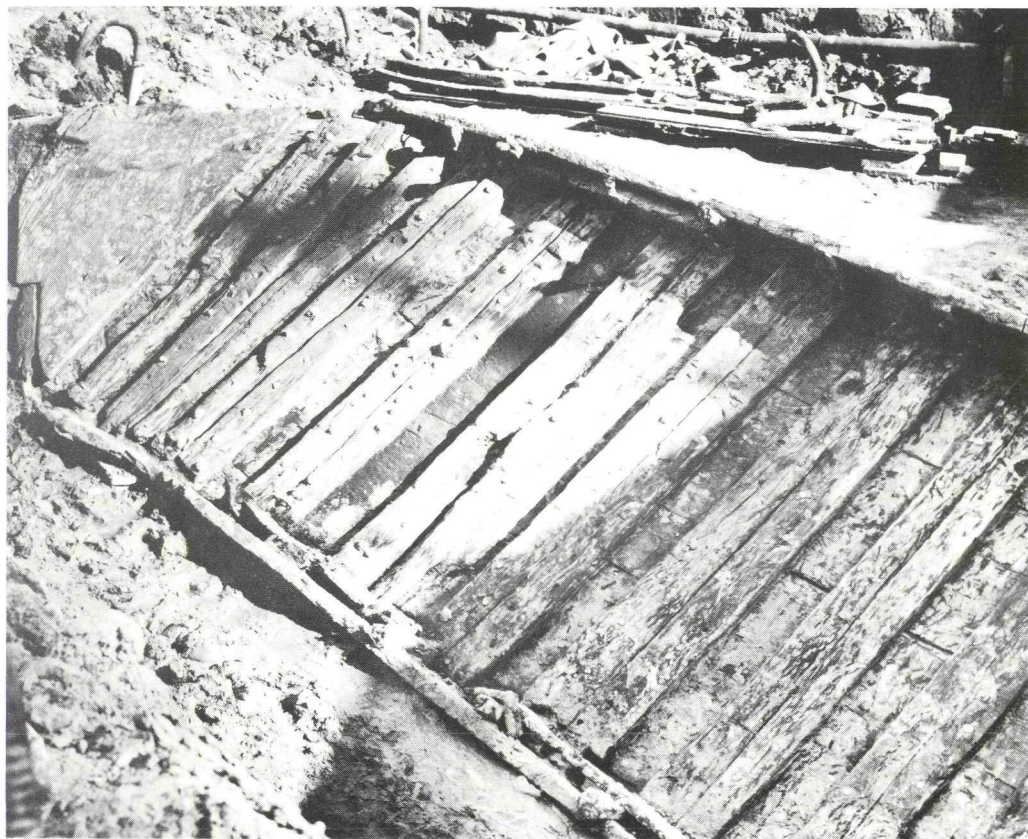
De geborgen vondsten dateren uit de tijd van ca. 80 tot na het midden van de 3de eeuw. De eerste kade lijkt aangelegd te zijn omstreeks 80 of wellicht wat later. Het is echter merkwaardig dat uit de vulling achter de palen van deze kade niet alleen een aantal betrekkelijk vroege scherven (o.a. van terra sigillata met de stempels OF.APRI en BILLICV̄R) maar, op een diepte van 2.50 m - N.A.P., ook een stuk tufsteen te voorschijn is gekomen. Dit doet twijfelen aan een vroege datering van de kade, maar misschien mag men aannemen dat sommige gebouwen in het castellum te Woerden reeds in de 1ste eeuw uit steen waren opgetrokken.

Woerden 1978. Omgevallen palen van oeverversterkingen langs de zuidzijde van de Romeinse bedding van de Rijn op het terrein van het voormalige St.-Jozefpensionaat.
Foto A. Koster.

Op maandag 13 maart werd op ca. 1.25 m - N.A.P. in de werkputten IX en X (vlak langs het Arsenaal) een plank met spijkers aangetroffen, die in de loop van de volgende dagen deel bleek uit te maken van een schip. Dit was schuin weggezonden tegen de ter plaatse zeer zandige oever, onder een hoek van 35°. Daarover is een dik pakket klei afgezet en na enige tijd zijn hierin de palen van de jongste kade geramd. Ook deze hebben geen stand gehouden en zijn grotendeels scheef gezakt of geheel omgekapt. Enkele palen waren geslagen tot op de bodem van het schip, een of twee andere dwars door het boord.

Het in de omgeving van de boot gevonden aardewerk is in het algemeen betrekkelijk laat. Onder de bodem zijn in de oever o.a. scherven aangetroffen van met reliëf versierde terra sigillata uit Trier, van borden Dragendorff 32 en Ludowici Sa (een jongere variant van Drag. 31), van ruwwandige kommen Stuart 211 en van wrijfschalen met verticale rand. Het is dus niet aannemelijk dat het schip is gezonken voor het laatste kwart van de 2de eeuw. Het kan echter veel eerder gebouwd zijn. Houten schepen kunnen langer dan een mensenleven meegaan en het Woerdense vaartuig is op tal van plaatsen grondig gerepareerd.

Woerden 1978. Overzichtsfoto van het in de Romeinse bedding van de Rijn, op het terrein van het voormalige St.-Jozefpensionaat aangetroffen schip. Opname vanuit het noordwesten.
Foto P. Bersch.

Van de boot kon een stuk ter lengte van bijna 10 m worden opgegraven, voldoende om een en ander in verband te kunnen brengen met de grote schepen uit Zwammerdam (zie M.D. de Weerd, Römerzeitliche Transportschiffe und Einbäume aus Nigrum Pullum / Zwammerdam (Z.-H.), in: Studien zu den Militärgrenzen Roms II, Köln-Bonn 1977, 187-198).

Woerden 1978. Onderzijde van de voorsteven van het schip.
Foto P. Bersch.

De afstand tussen de mastbank en de uiterste punt van de voorsteven heeft ongeveer 7 m bedragen; daaruit mag men naar analogie van de Zwammerdamse schepen afleiden dat de boot ca. 24 m lang is geweest. Het niet opgegraven gedeelte ligt buiten het bouwterrein, onder het marktplein voor het Arsenaal. De breedte was 3 m bij de mastbank en 2.40 m bij het begin van de punt. De onregelmatig brede planken van de bodem werden bijeengehouden door paren van L-vormige spanten. Van de zijden was alleen het hoogstgelegen, rechter boord goed bereikbaar. Dit bestond uit een in doorsnede L-vormige plank (kim) met een hoek van 90° op de overgang van de bodem naar de zijkant, en uit twee overnaads daarop geplaatste planken.

In de bovenste hiervan bleken spijkers te zijn geslagen; dit wijst er waarschijnlijk op dat daarop nog een houten rand heeft gelegen. Aan de binnenzijde van het boord was op halve hoogte een plank (bewegering) tegen de spanten bevestigd. Op verscheidene plaatsen is geconstateerd dat daarvoor een bekleding is aangebracht van dun hout of wagenschot. Ook de mastvoet is nog aangetroffen. Deze bestond uit een extra brede spant met in het midden een rechthoekig blok, en was geheel uit één stuk hout gekapt. In het blok bevond zich een rechthoekig gat voor de mast, dat aan de achterzijde afgesloten kon worden door een balk, die door ijzeren beugels op zijn plaats werd gehouden. Onder en achter de mastbank was zorg gedragen voor een onderkomen voor de bemanning. Daar was een vierkante haard gemaakt en aan de voorzijde van de mastbank was een kastje getimmerd. Het ziet er naar uit dat men het geheel heeft kunnen overdekken; op 1.25 m achter de mastbank waren tegen de binnenzijde van de boorden twee blokken met zwaluwstaartvormige uitkepingen aangebracht, waarin kennelijk dwars over het schip een balk kon worden gelegd.

Woerden 1978. Mastblok met sluitbalk van het schip.
Foto P. Bersch.

Bij de haard en de mastvoet zijn enige vondsten gedaan die tot de scheepsinventaris behoren: enkele paren schoenen, een wrijfschaal en vier terra-nigra-achtige potten van in het gebied van de Beneden-Rijn min of meer uitzonderlijke vormen. De vloer was bedekt met een dikke laag plantaardig materiaal. Uit de pollenanalyse (H. Teunissen-van Oorschot, afdeling biogeologie van de Katholieke Universiteit te Nijmegen) en de bestudering van de zaden (J.P. Pals, I.P.P) is gebleken dat deze laag voor het grootste gedeelte bestaat uit resten van de lading van het schip, een soort tarwe, mogelijk spelt. Verder zijn zaden aangetroffen van een aantal akker-onkruiden en van de kruidvlier (*Sambucus ebulus*). Van de onkruiden dient hier speciaal de straaal scherm (*Orlaya grandiflora*) te worden vermeld, die op krijt of löss heeft gegroeid en dus waarschijnlijk afkomstig is uit een streek ten zuiden van de lijn Sittard-Gent; vgl. K.-H. Knörzer in: *Rheinische Ausgrabungen* 10, Düsseldorf 1971, 470. In de richting van de achtersteven kon verder slechts een klein stuk worden opgegraven. Daar was juist nog te zien dat over de spanten in het midden van het schip een houten vloer is gelegd.

De meest opmerkelijke aanvulling van onze kennis van de scheepsbouw in de Romeinse tijd biedt de punt van het Woerdense vaartuig. Deze is uit één stuk hout gehakt en heeft op korte brede planken gerust, die tegen het uiteinde van de bodemplanken waren gelegd. De verbinding met de bodem is tot stand gebracht met behulp van dunne stukken wagenschot, die tegen de onderkant zijn gespijkerd. Deze constructie moet voldoende sterk zijn geweest doordat de onderzijden van de boorden (kimhouten) doorliepen tot in de punt. Aan de buitenkant werden de onderdelen van de punt bijeengehouden door een kruis van ijzeren banden en spijkers. Voorts was daar een versiering aangebracht in de vorm van enkele horizontale groeven vlak onder de uiterste punt van de voorsteven.

Tijdens de opgraving zijn tal van vondsten gedaan. Op de meer dan tweeduizend aan het licht gekomen terra-sigillata-scherven bevinden zich de volgende stempels:

Zuid-Gallia (alle dateren uit de Flavische periode; de met + aangeduide merken zijn van pottenbakkers die volgens F. Oswald, *Index of Pottery Stamps on Terra Sigillata*, „Samian Ware”, Margidunum 1931, geheel of gedeeltelijk in de tijd voor 70 hebben gewerkt): OF.APRI (Drag. 27)+, BILICV̄R̄ (Drag. 27)+, OF.CARAN (Drag. 15/17), CARANTIM (Drag. 18), OFCE[N'] (Ritt. 2 B of 4 B)+, OF.FVSC (Drag. 18)+, [FVS|CI (Drag. 18)+, OF.FLA GE|+ (Drag. 18)+, M̄ASCI (Drag. 18), [OFM|ATE (Drag. 18), OFMATER (Drag. 18), OFMOM (Drag. 27)+, C.IVL.PRIM (Drag. 18, 3 ×)+, PR[1]MV (Drag. 27)+, [OFSEV]ERI (Drag. 18)+, OF.SEX|CN| (Drag. 27), T̄ABL.VIRT̄VTĪS (Drag. 27), OF.VIRII (Drag. 27), ::OFLCVIRIL:: (Drag. 18, 3 ×),)OFL|CVIRIL| (Drag. 18, 2 ×), [OE]L.COS [.VIRIL (bord), OF.VITA. (Drag. 18)+, VITALI (Drag. 27)+.

Midden-Gallia: ARC.OF (Drag. 27), ATTIAN.O (Drag. 37), BIGAFE (Drag. 31), [C.I|N̄AMV (retro, Drag. 18/31), GENITOR.F (Drag. 18/31,

2 ×), [LIT]TERRA.F (Drag. 18/31), <P>ATER-
CLOSF[E] (Drag. 18/31), TALVSSA (Drag. 27),
IVLITALVSSAN (Drag. 27).

Faulquemont: CASSIVSEII (Drag. 18/31),
MARTIAFE (Drag. 27), :MARTIALFE (Drag.
18/31, 2 ×), MARTIALFE (Drag. 18/31, 4 ×),
PECV[LIFE] (Drag. 18/31).

Blickweiler: PETRVLLVS.FX (Drag. 18/31).

La Madeleine: AMABILIS (Drag. 18/31 en 27),
BVCCVS (Drag. 27), GAIVSETGATV (Drag. 18/
31, 2 ×), GA[TVSF] (retro, Drag. 18/31),
[GATV]SF (Drag. 18/31), GA[TVSVAL.I.S.F.]
(Drag. 18/31), OFLENTV (Drag. 18/31),
<L>ENTVLI (Drag. 27), LLENTVLLIII (Drag.
18/31 en 27), MONTANI (Drag. 27), PRID.FEC
(Drag. 18/31), REMICF (Drag. 18/31), [SABE]
LLVS (Drag. 18/31), CCSAC[RI] (Drag. 37),
TR[ITVSF] (Drag. 18/31), VIRTVTIS (Drag.
18/31).

Argonnen: MACCONOF (Drag. 33).

Sinzig: CINTVGN[.F] (Drag. 18/31?).

Trier: [Q.]ALPINIV[S.F] (Drag. 18/31),
DVBTAT[VSF] (Drag. 18/31, mogelijk uit
Rheinzabern), MEDIATVS (Drag. 31), MILISSV[S]
(bord met vlakke bodem), VIDVC[VSF] (Drag.
33), YRBANVSFI (bord met vlakke bodem).

Heiligenberg: TARTV[SF] (Drag. 18/31 of
31).

Rheinzabern: [ATTIL]LVSF (retro, Drag. 37),
[PO]TIINTINVS (Drag. 32?), VITA[LISF]E (Drag.
31?).

Oost-Gallia: [C]EĻSINVS (Drag. 18/31),
MARCII (Drag. 18/31 of 31), [REG]INVS.F
(Drag. 18/31).

Van de met reliëf versierde terra sigillata komt een groot gedeelte uit MiddenGallia; hiertoe behoort o.a. een bijna volledig bewaard gebleven kom Drag. 37 van de pottenbakker Attianus. Verder lijkt het ontbreken van de vorm Drag. 29 er op te wijzen dat men niet voor het jaar 80 begonnen is met het dempen van het gedeelte van de Rijn waaruit de vondsten afkomstig zijn.

Van de overige ceramiek trekt vooral een aantal oranje scherven de aandacht die doen denken aan het Nijmeegs-Holdeurnse aardewerk, dat van buiten Nijmegen en naaste omgeving amper bekend is. Voor het grootste deel betreft het stukken van ruwwandige potten: een enkele maal is ook de fijne, gladwandige waar vertegenwoordigd. Nog zeldzamer zijn enkele scherven van donkerrood beschilderd en fijn gevlamd aardewerk, dat naar het schijnt nog nergens anders in Nederland is aangetroffen en daarbuiten o.a. bekend is uit de Wetterau (Duitsland) en Vindonissa-Windisch (Zwitserland).

De merkwaardigste vondst van aardewerk is wel een holle matrijs voor het vervaardigen van de aanzet van het oor van een kan. Deze is afgevormd van de kop van een Silenus, zoals men

Woerden 1978. Negatieve vorm voor het versieren van het oor van een kan, met de afbeelding van de kop van een Silenus.

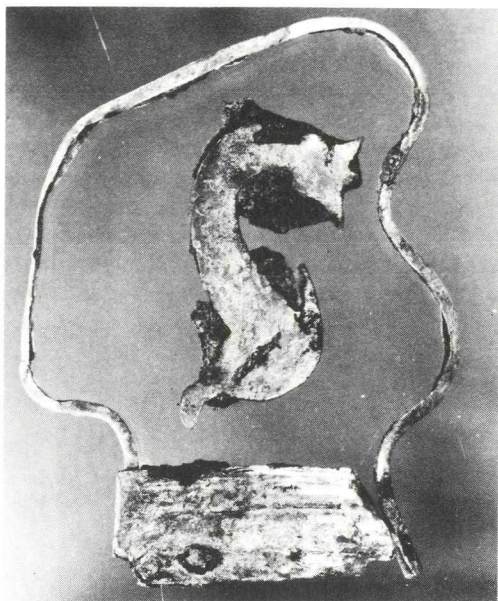
Schaal 1 : 1. Foto P. Bersch.

kan aantreffen op bronzen vaatwerk; vgl. b.v. de koppen die door Suzanne Tassinari zijn afgebeeld in : *Dossiers de l'archéologie* 28, 1978, 104 v. Waarschijnlijk is deze matrijs gebruikt voor het maken van aardewerk; vergelijk overeenkomstige, soms wat grotere voorwerpen die in pottenbakkerijen zijn aangetroffen: J.H. Holwerda-W.C. Braat, *De Holdeurn bij Berg en Dal*, OML 26, 1946, suppl., pl. XX, 2, 1 en XXI, 1, 2 en 2, 2, en W. Czysz, *Bayerische Vorgeschichtsblätter* 41, 1976, 28 v. en Taf. 4, 1 (Pfaffenhofen). Anderzijds is het niet geheel onmogelijk dat het Woerdense stuk gebruikt is voor het maken van modellen van was die moesten dienen voor het gieten van bronzen oren; tijdens de opgraving zijn fragmenten van twee smeltkroezen gevonden.

Tussen de twee jongste kaden is een bronzen kan te voorschijn gekomen. Deze is gedreven uit een plaat geelkoper. Het oor is tezamen met de tuit apart gegoten van geelkoper. Dit type kan is vervaardigd in de 2de en 3de eeuw. Vgl. Maria H.P. Den Boesterd, *The Bronze Vessels in the Rijksmuseum G.M. Kam at Nijmegen*, 's-Gravenhage 1956, 70, nr. 257 vv.; R. Degen in: *Helvetia antiqua* (Festschrift Emil Vogt), Zürich 1966, 260 vv. (uit een 4de-eeuws graf in Aventicum-Avenches); Suzanne Tassinari, *La vaisselle de bronze romaine et provinciale au Musée des antiquités nationales*, Gallia 29, 1975, suppl., 69, nr. 180 vv.; Stéphanie Boucher-Suzanne Tassinari, *Bronzes antiques du Musée de la Civilisation Gallo-Romaine à Lyon I*, Lyon 1976, 151 v., nr. 193 (gevuld met munten uit het einde van de 3de eeuw).

Van de militaire uitrustingsstukken zijn vermeldenswaard een ijzeren zwaard met een houten gevest, fragmenten (o.a. de bronzen rand) van een wangbeschermer, die versierd is geweest met een bronzen dolfijn, en een stuk van de leren overtrek van een schild (mededeling C. van Driel-Murray). Enige van de opvallend talrijke graffiti op aardewerk maken melding van een centuria (o.a. op de bodem van een lamp: VICTORIŞ > VETTI). Tot de vondsten behoren dakpanstempels van de Cohors XV (Voluntariorum) (steeds met holle letters!), van de Exercitus Germanicus Inferior en van detachementen daarvan, voorts een exemplaar van de Legio XX(X) (Holwerda-Braat, a.w., pl. XXXII, 31) en een van de Legio

Woerden 1978. Fragmenten (o.a. de bronzen rand) van de wangklep van een helm, die versierd is geweest met een bronzen dolfin.

Schaal 1 : 2. Foto P. Bersch.

VI Victrix. Het laatste stempel (L.VI.VIC.PE/AVL.BAS.F) is verder alleen aangetroffen in een graf tussen Aldekerk en Wachtendonk in Duitsland; vgl. CIL XIII/6 12159 en Fr. Geschwendt, Kreis Geldern, Köln - Graz 1960, 264 en Taf. 57, 1, 1. De Legio VI Victrix had tussen 71 en ca. 100 haar standplaats in Novaesium-Neuss; in de eerste twee decennia van de 2de eeuw was ze gestationeerd in Vetera II-Xanten, vanwaar ze vervolgens naar Britannia (Eboracum-York) is verplaatst. Dakpanstempels van dit legioen waren in Nederland tot nu toe alleen met zekerheid bekend uit Nijmegen van het terrein van de legioensvestingen op de Hunerberg.

De opheffing van het garnizoen te Woerden

door C.J.W. Gravendaal

Op 1 mei 1979 was het een eeuw geleden, dat het garnizoen te Woerden werd opgeheven en er een einde kwam aan een langdurige periode van legering van militairen.

Hoewel, zoals uit de bevolkingscijfers blijkt, reeds enige jaren een duidelijke vermindering van het aantal militairen merkbaar was overviel de opheffing het gemeentebestuur wel.

Op 23 januari 1879 richtte de Raad zich schriftelijk tot de Minister van Oorlog met de volgende woorden:

"Dat het hem bekend is geworden, dat met den eersten mei aanstaande, het garnizoen zal worden verplaatst, zonder door een ander te worden vervangen.